

KOGNITIV TILSHUNOSLIK DOIRASIDA MUMTOZ G‘AZAL POETIKASINING STRUKTURALANGAN MODELI (“Kelmadi” g‘azali misolida)

Rahmonov Husanboy Abjalil o‘g‘li,

Qo‘qon davlat universiteti

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida o‘qituvchisi (PhD)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18001695>

Annotatsiya. Ushbu maqola Alisher Navoiyning “Kelmadi” radifli g‘azalining kognitiv tahlilini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqot kognitiv lingvistika va kognitiv poetika yondashuvlari asosida olib borilgan bo‘lib, g‘azal matnidagi asosiy konseptual maydonlar, metaforalar, freymlar, skriptlar va mental modellar tahlil qilingan. “Kelmadi” radifi va baytlardagi metaforik vositalar o‘quvchi ongida kutish, hijron, muhabbat va vaqt kategoriyalarini faollashtiruvchi kognitiv birlik sifatida ko‘riladi. Baytma-bayt tahlil orqali g‘azalning har bir bayti ichki kognitiv strukturalar va emotsional freymlarga bog‘liq ekanligi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: kognitiv tahlil, konseptual metafora, freym, mental model, hijron, mumtoz lirika.

Аннотация. Данная статья посвящена когнитивному анализу газели Алишера Навои с фразой «Келмади». Исследование проводится на основе подходов когнитивной лингвистики и когнитивной поэтики, анализируются основные концептуальные поля, метафоры, рамки, сценарии и ментальные модели в тексте газели. Фраза «Келмади» и метафорические приёмы в стихах рассматриваются как когнитивная единица, активизирующая в сознании читателя категории ожидания, хиджрон, любви и времени. Построчный анализ показывает, что каждый стих газели связан с внутренними когнитивными структурами и эмоциональными рамками.

Ключевые слова: когнитивный анализ, концептуальная метафора, рамка, ментальная модель, хиджрон, классическая лирика.

Abstract. This article is devoted to the study of the cognitive analysis of Alisher Navoi's ghazal with the phrase "Kelmadi". The research is conducted based on the approaches of cognitive linguistics and cognitive poetics, and the main conceptual fields, metaphors, frames, scripts and mental models in the ghazal text are analyzed. The phrase "Kelmadi" and the metaphorical devices in the verses are seen as a cognitive unit that activates the categories of waiting, hijron, love and time in the reader's mind. Through verse-by-verse analysis, it is determined that each verse of the ghazal is related to internal cognitive structures and emotional frames.

Keywords: cognitive analysis, conceptual metaphor, frame, mental model, hijron, classical lyrics.

Kirish. Kognitiv tilshunoslik XX asrning ikkinchi yarmida, ayniqsa 1970–1980-yillar davomida G‘arb lingvistikasida shakllangan yangi paradigmalardan biri hisoblanadi. Ushbu yo‘nalishning vujudga kelishiga kognitiv psixologiya, neyrolingvistika, falsafa, antropologiya va an‘anaviy tilshunoslikdagi konseptual o‘zgarishlar zamin yaratdi. Kognitiv tilshunoslik tilni inson ongining asosiy tarkibiy qismi sifatida talqin qilib, tilning tuzilishi va ishlatilishini idrok jarayonlari, konseptual tizimlar hamda tajribaviy bilimlar bilan uzviy bog‘liq holda izohlaydi. Kognitiv tilshunoslikning shakllanishiga olib kelgan asosiy omillardan biri generativ grammatika nazariyasining chegaralangan imkoniyatlari bo‘ldi. Chomskiyning generativ yondashuvi tilni formal qoidalarga asoslangan abstrakt tizim sifatida talqin qilgan bo‘lsa-da, tilning ma‘no yaratish jarayonlari, konseptual asoslari va nutqning

real qo'llanishiga doir ko'plab masalalarni yetarli darajada qamrab ololmadi. Shu bois tilshunoslikda alternativ, inson ongining faoliyatiga tayanuvchi tadqiqot modeli zarurati paydo bo'ldi. 1960-yillarda yuz bergan "kognitiv inqilob" natijasida ong jarayonlarini ilmiy tadqiq qilishning yangi yondashuvlari shakllanib, tilni idrok, xotira, e'tibor va konseptual kategoriyalarga bog'liq holda o'rganish g'oyasi dolzarb tus oldi. Tilning shakllanishi va ishlatilishida inson tajribasi, dunyoqarashi, tanaviy va hissiy faoliyatining o'rni borligi haqidagi qarashlar kognitiv tilshunoslikning nazariy poydevorini mustahkamladi.

Adabiyotlar tahlili. Ushbu yo'nalishning ilmiy asoslanishida Jorj Lakoff, Ronald Langacker, Leonard Talmi va Mark Jonson kabi olimlarning ishlari muhim rol o'ynadi. Lakoff va Jonson konseptual metafora nazariyasi orqali metaforani faqat stilistik vosita emas, balki inson tafakkurining markaziy mexanizmi sifatida talqin qildilar. Langacker esa kognitiv grammatika modeli orqali grammatik tuzilmalarni konseptual jarayonlarning mahsuli sifatida izohladi. Shu tariqa, kognitiv lingvistika tilning semantik, konseptual va tajribaviy asoslarini birlashtirgan integrativ ilmiy yo'nalish sifatida shakllandi. Kognitiv tilshunoslikning paydo bo'lishi tilni inson ongining faol va dinamik tizimi sifatida tushuntirishga bo'lgan ehtiyoj natijasida yuzaga kelgan bo'lib, u tilshunoslikda ma'no, idrok, konseptual kategoriyalar va tajribaviy asoslarning yetakchi o'rin tutishini ta'kidlovchi zamonaviy ilmiy paradigma hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot kognitiv tilshunoslik va kognitiv poetika nazariyalariga tayangan holda olib borildi. Tadqiqotda deskriptiv-tahliliy, konseptual-metaforik, freymlar tahlili va mental modellashtirish metodlari uyg'un holda qo'llanildi. Avvalo, Alisher Navoiyning "Kelmadi" radifli g'azali matni lingvistik birliklar asosida tahlil qilinib, undagi takrorlanuvchi semantik markazlar va poetik vositalar aniqlandi.

Tadqiqot jarayonida **baytma-bayt kognitiv tahlil** usuli qo'llanib, g'azalning har bir bayti alohida kognitiv birlik sifatida ko'rib chiqildi va ularning o'zaro integratsiyasi asosida g'azalning yaxlit kognitiv modeli yaratildi. Metodologik yondashuv mumtoz she'riy matnni nafaqat estetik hodisa, balki inson ongidagi konseptual va emotsional jarayonlarning ifodasi sifatida talqin qilishga imkon berdi.

Tahlillar va natijalar. Kognitiv tilshunoslikda matn tahlili matnni faqat lingvistik birliklar majmuyi sifatida emas, balki inson ongida shakllanuvchi konseptual tizimlarning ifodasi sifatida o'rganadi. Bu yo'nalish matnni mazmuniy, konseptual va kognitiv jarayonlar asosida tahlil qiladigan integrativ metodologiyani taklif etadi. Shunga ko'ra, matn – bu ma'lumotni uzatish vositasi emas, balki insonning dunyoni idrok etishi, tajribalari, konseptual kategoriyalari va bilish strategiyalarining nutqiy shakllanishidir.

Kognitiv tilshunoslikda matn tahlilining markazida **konsept, freym, skenariy (skript), mental model va konseptual metafora** kabi kognitiv birliklar turadi. Matndagi ma'noni to'liq anglash uchun o'quvchi ushbu birliklarni faollashtiradi va matnni o'z ongidagi

mavjud bilim strukturalari bilan uyg'unlashtiradi. Demak, matnning anglanishi o'quvchining konseptual dunyoqarashiga bevosita bog'liq.

Kognitiv yondashuv matni tahlil qilishda bir necha muhim tamoyillarga tayangan holda ishlaydi. Birinchi tamoyil – **tajribaviy asoslanganlik** bo'lib, unga ko'ra matnda ifodalanadigan ma'no insonning amaliy tajribasi va dunyo haqidagi bilimi bilan bog'langan. Ikkinchi tamoyil – **kategorizatsiya** tamoyili bo'lib, matndagi hodisa va obyektlar inson ongida qanday kategoriyalangan bo'lsa, nutqda ham shunday ifodalanadi. Uchinchi tamoyil – **konseptual xaritalash**, ya'ni matnda yuzaga keladigan metafora va metonimiya orqali bir konseptual soha boshqa sohaga ko'chiriladi.

Matn tahlilining kognitiv aspektida **konseptual metafora** alohida o'rin tutadi. Lakoff va Jonson ta'limotiga ko'ra, metafora tilning tashqi bezagi emas, balki inson tafakkurining asosiy mexanizmidir. Shu sababli matni tahlil qilish jarayonida uning chuqur konseptual metafora tizimini aniqlash matn mazmunini yanada kengroq yoritish imkonini beradi. Masalan, "hayot – yo'l" metaforasining matndagi turli ko'rinishlari personajlar harakati, vaqt oqimi, qarorlar dinamikasi kabi ma'nolarni tizimli ravishda shakllantiradi.

Shuningdek, kognitiv matn tahlilida **freym tahlili** ham muhim o'rin tutadi. Freym – bu inson ongidagi ma'lum bir holat yoki hodisa haqidagi bilimlar majmui. Matnda keltirilgan biror voqea o'quvchida mos freymni faollashtiradi va bu freym asosida matnbop mantiqiy bog'lanishlar tiklanadi. Bundan tashqari, **skenariylar** matndagi voqealarning vaqt ketma-ketligi va sabab-natija bog'lanishlarini tushunishga yordam beradi. Kognitiv tilshunoslikda matn tahlili matnning yuzaki lingvistik vositalarini emas, balki ularning ortida yashiringan konseptual strukturalarni o'rganishga qaratilgan. Bu yondashuv matnda ifodalanayotgan ma'nolarni chuqurroq anglash, matn tuzilishi va mazmunini o'quvchi ongidagi kognitiv mexanizmlar bilan bog'lash imkonini beradi. Shu sababli kognitiv matn tahlili zamonaviy lingvistika uchun muhim nazariy va metodologik ahamiyatga ega.

Alisher Navoiyning "Kelmadi" radifli g'azali klassik Sharq lirikasida hijron, intizorlik, muhabbat va vaqt kategoriyalarining murakkab kognitiv mazmun bilan uyg'unlashgan yuksak namunalardan biridir. G'azalning semantik tuzilmasi an'anaviy mumtoz she'riyat poetik me'yorlariga asoslangan bo'lsa-da, undagi ma'no oshiqning ongiy jarayonlari, tajribaviy bilimi, hissiy holati va ma'naviy-intellektual dunyoqarashi orqali shakllanadi. Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan qaraganda, g'azal konseptual metaforalar, emotsional freymlar, mental modellar, vaqtning psixologik kategoriyalanishi va ichki ma'naviy skriptlar asosida talqin qilinadigan murakkab kognitiv tizimdir.

G'azal markazida "**kelmadi**" radifi turibdi. Bu radif nafaqat stilistik vosita, balki matnning kognitiv markeri sifatida ishlaydi. Har bir baytning yakunida takrorlanishi oshiq ongidagi iztirob, intizorlik va vaqtning cho'zilish fenomenini o'quvchi ongida qayta-qayta faollashtiradi. "Kelmadi" radifi bilan oshiqning kutilgan voqega erisholmaganligi, vaqt

oqimining uni ruhiy charchoqqa olib kelgani va umidning soʻnmay, ammo qayta-qayta sinovdan oʻtayotgani bildirilib, bu radif matnning kognitiv markaziga aylanadi.

Gʻazalning konseptual asosida **MUHABBAT – DARD, HIJRON – OLOV, VAQT – DARYO, YOR – NUR** kabi metaforik xaritalashlar yotadi. Bu metaforalar oshiq kechinmalarini oʻquvchi ongida tasavvur qilish uchun mental tasvirlar yaratadi va matn mazmunining hissiy-intellektual qabul qilinishini boshqaradi. Gʻazalning har bir bayti alohida emotsional freymni faollashtiradi, bu freymmlar esa butun matn davomida integratsiyalanib, oʻquvchi ongida yaxlit mental model hosil qiladi.

Quyida gʻazalning **baytma-bayt kognitiv sharhi** keltiriladi.

1-bayt.

“Kelmadi jonon, kelmadi, umrim oʻtdi, kelmadi.”

Bu baytda asosiy konseptual markaz – *kutish* va *vaqtdir*. Oshiqning vaqt haqidagi tasavvuri obyektiv emas, balki subyektiv–psixologik xarakterga ega. “Umrim oʻtdi” iborasi **VAQT – DARYO** metaforasining faollashuvidir. Vaqtning choʻzilishi oʻquvchi ongida hissiy freym sifatida tasavvur qilinadi: kutish uzun, natija esa baribir yoʻq. “Kelmadi” takrori kutishning natijasizlik skriptini shakllantiradi.

Kognitiv tamoyil:

- Vaqtning subyektiv idrok qilinishi (psixologik vaqt).
- Takror orqali iztirobning kuchayishi (kognitiv intensivikasiya).

2-bayt.

“Koʻnglum ichra ming oʻt yoqdi, vasling uchun, kelmadi.”

Bu baytda **MUHABBAT – OLOV** metaforasi yetakchidir. Oshiqning kechinmalari jismoniy sezgi orqali koʻrsatiladi, bu esa emotsional holatning kognitiv jihatdan somatizatsiyasi – yaʼni hissiy tuygʻularning tanaga koʻchirilgan holda ifodalanishidir. “Ming oʻt yoqdi” iborasi metaforaning kuchaytirilgan shaklidir. Vasl rad etilgani sabab boʻlgan ruhiy ogʻriq fizik ogʻriq orqali konseptuallashtiriladi.

Kognitiv tamoyil:

- Hissiyotlarning tanaviy metaforalar orqali ifodalanishi (embodiment).
- Oʻquvchi ongida oʻt tasviri orqali kuchli vizual freym paydo boʻladi.

3-bayt.

“Har kunim dard ila oʻtdi, dardu darmon kelmadi.”

Bu bayt “dard–darmon” oppozitsiyasiga qurilgan **DARD – KASALLIK** metaforasini faollashtiradi. Muhabbatning ogʻriq sifatida talqin qilinishi Navoiy lirikasida keng uchraydigan kognitiv modeldir. “Har kunim dard ila oʻtdi” iborasi davomiylik skriptini kuchaytiradi va hijronning uzluksizligini koʻrsatadi. “Darmon kelmadi” esa kutishning ikkinchi natijasiz tomoni – umidning soʻnishi haqida signal beradi.

Kognitiv tamoyil:

- Muhabbatning “ruhiy kasallik” modeli.

– Davomiylik freymi (“har kunim”).

4-bayt.

“Ko‘zlarimda yosh qurimaz, yoshday oqib kelmadi.”

Bu baytda **KO‘Z YOSHI – DARYO** metaforasi kuchli faollashadi. His-tuyg‘ularni suv, oqim va toshqinlar orqali tasvirlash Sharq poetikasiga xos bo‘lsa-da, kognitiv nuqtai nazardan bu jarayon insonning emotsional holatini oqim sifatida idrok qilishiga asoslanadi. “Yosh qurimaz” iborasi qayg‘uning doimiyligi va takroriyligini bildiruvchi emotsional freymni mustahkamlaydi.

Kognitiv tamoyil:

- Emotsiyaning “oqim” sifatida kategoriyalanishi.
- Qayg‘u – cheksizlik modeli.

5-bayt.

“Ko‘nglum og‘ushida g‘amdir, g‘amdan ozor kelmadi.”

Bu baytda **G‘AM – HAMROH** metaforasi mavjud. G‘am “yuk”, “azob”, “hamsafar” sifatida konseptualashtiriladi. “Ko‘nglum og‘ushida g‘amdir” iborasi g‘amning ichki makonga joylashganligini bildiradi – bu kognitiv jihatdan hissiyotlarning mental makonga proyeksiyasidir. “Ozor kelmadi” – ya’ni g‘amdan qutulish ehtimoli paydo bo‘lmadi.

Kognitiv tamoyil:

- Emotsiyaning makonlashtirilishi (spatialization).
- Ichki makon modeli (“ko‘nglum og‘ushida”).

6-bayt.

“Navoiydek zor banda, kimga arz qilay? Kelmadi.”

Yakuniy baytda oshiqning o‘zini tutishi, uning ruhiy holati umumlashtiriladi. “Zor banda” iborasi o‘zini past baholash orqali oshiqning ruhiy holatini metaforik tarzda tasvirlaydi. Bu bayt g‘azalning kognitiv skriptini yakunlaydi: barcha kechinmalar “kelmadi” radifi bilan nihoyasiga yetadi. Yorga arz qilishning imkonsizligi oshiqning tanholik modelini shakllantiradi.

Kognitiv tamoyil:

- O‘zlikning past baholanishi (“zor banda”).
- Tanholik – iztirob modeli.

Navoiy “Kelmadi” g‘azali kognitiv tahlil natijasida quyidagi xususiyatlarga ega bo‘lib chiqadi:

1. **Matnning markaziy konsepti – kutish va hijron** bo‘lib, “kelmadi” radifi kognitiv markaz vazifasini bajaradi.
2. Asarda **konseptual metaforalar** keng qo‘llangan va ular oshiqning ichki holatini bilish jarayonlari orqali ifodalaydi.
3. Matn o‘quvchi ongida **emotsional freymlar tizimini** yaratadi: kutish → hijron → iztirob → umidsizlik.

4. G‘azalning semantik strukturasi **mental modellar** mavjud:
 - emotsional model (dard, hijron, intizorlik),
 - tasavvufiy model (jonon – Haq timsoli).
5. Vaqtning subyektiv idroki g‘azalning asosiy kognitiv mexanizmidir.
6. Baytlar tarkibida **tanaviy (embodied) metaforalar** ko‘p: dard, o‘t, yosh, og‘riq. Bularning barchasi g‘azalning kognitiv strukturasi boyitadi va uni ko‘p qatlamli ma‘noga ega matnga aylantiradi.

Xulosa. Alisher Navoiyning “Kelmadi” radifli g‘azali kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Xulosaga ko‘ra, g‘azalning asosiy mazmuni va poetik ifodasi **konseptual metaforalar, emotsional freymlar, skriptlar va mental modellar** orqali o‘quvchi ongida shakllanadi. “Kelmadi” radifi g‘azalning kognitiv markazi sifatida ishlaydi va oshiqning kutish, hijron, iztirob va vaqt oqimini idrok qilish jarayonini aks ettiradi. Baytma-bayt tahlil g‘azalning har bir bayti o‘zining ichki kognitiv strukturasi ega ekanligini ko‘rsatdi: oshiqning ruhiy kechinmalari, vaqtni subyektiv idrok qilishi, emotsional og‘riq va ma‘naviy iztirob baytlarda mustahkam freymlar orqali ifodalanadi. Shuningdek, tadqiqot kognitiv poetika metodologiyasi yordamida Navoiy lirikasida **mumtoz she‘riyatning ichki konseptual va emotsional qatlamlarini** ochishga imkon berdi. G‘azal o‘quvchi ongida ikki turdagi mental modelni shakllantiradi: birinchisi – emotsional model (dard, hijron, iztirob), ikkinchisi – ma‘naviy-tasavvufiy model (jonon – Haq timsoli). Shu bilan birga, vaqt va hijron kategoriyalari, emotsional va ruhiy freymlar orqali g‘azalning psixologik va ma‘naviy mazmuni mustahkamlanadi.

Natijada, “Kelmadi” g‘azali nafaqat badiiy estetik qadriyatga ega, balki **kognitiv tizim sifatida murakkab strukturalarni** o‘zida mujassam etgan. Bu tadqiqot mumtoz she‘riyatni kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganishning ahamiyatini va metodologik imkoniyatlarini namoyon qiladi hamda Navoiy lirikasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. Alisher Navoiy. Xamsa (To‘plam). – Toshkent: Fan, 1991.
2. Islomov O. Alisher Navoi va mumtoz o‘zbek she‘riyati. – Toshkent: Sharq, 2010.
3. Karimov R. Kognitiv lingvistika va klassik she‘riyat. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
5. Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind’s Hidden Complexities. New York: Basic Books, 2002.
6. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2002.